

A Kárpát régió atlasza

KLINGHAMMER ISTVÁN

A korral haladó közigazgatás, politikai vezetés és gazdasági szervezés megkívánja, hogy az államok területéről gyors áttekintést nyújtó térképekkel rendelkezünk. E térképeknek nem csak a földrajzi viszonyokról kell tájékoztatást nyújtaniuk, hanem – mint ahogy arra a legrégebb térképek is törekedtek – a földfelszínen folyó emberi életéről is: a népességről, annak foglalkozásáról, gazdasági viszonyairól, műveltségi állapotáról, más területek népével való kapcsolatairól stb. Ilyen térképek gyűjteményeiből születnek azok az atlaszok, amelyekre az állami élet vezetőinek és a különböző gazdasági szerveknek egyaránt nagy szükségük van – de talán még nagyobb szüksége van az oktatásnak.

A jól szervezett és rendezett gazdaságú államok jó részében már elkészültek ezek az atlaszok. 1980 végéig majdnem félszáz ország jelentette meg nemzeti atlaszát, és közel harminc publikált körzeti atlaszokat. (A különböző körzetekről közzétett atlaszok száma megközelíti a 300-at.) A térképezendő viszonyok – vagyis a mit? honnan? hogyan? kérdés – tekintetében ezek az atlaszok nagyjából megegyeznek egymással, és az ábrázolási módszerek tekintetében is összhang kezd kialakulni.

A térképek adatbázisa a földrajzi (nemzeti, körzeti) atlaszok egyik legnehezebb problémája. Az ábrázolható viszonyokat ugyanis a terepfelvételek és statisztikák határozzák meg, minthogy az atlasz-szerkesztőknek nincs módjukban és nem is feladatuk statisztikai felvételeket vagy terepfelméréseket végeztetni. Bár a jól szerkesztett és helyes kidolgozású atlaszok száma ma már elég nagy, mégis messze vagyunk attól, hogy akár csak a fejlettebb európai és észak-amerikai kontinensről átfogó, egységes képet tudnánk adni.

Európa „derekáról”, erről a földrajzi viszonyaiban, néprajzi képében, gazdasági és társadalmi szerkezetében oly sokszínű területről, amelyen az utóbbi évtizedek szinte állandósult politikai válságai és a gyakori határváltozások mind az adatfelvevő, mind az adatokat feldolgozó munkát nagyon hátráltatták, az elmúlt évtizedekben két kiváló mű is készült: az Allamtudományi Intézet „Közép-Európa atlasza” 1945-ben, és az osztrák Ost- und Südosteuropa Institut „Atlas der Donauländer” 1989-ben. Mindkét atlasz célja Európa törzsének, a Kárpát-medence és a körülötte elterülő vidékek földrajzi, népességi, gazdasági viszonyainak ábrázolása és e terület történeti fejlődéséről, közigazgatási és politikai beosztásáról való képalkotás. Tanulmányomban Közép-Európa atlaszával, annak is az 1993-ban megjelent digitális faksimile kiadásával kívánok foglalkozni.

„Közép-Európa atlasza”

Az atlasz lapjai a két világháború közötti békeidőszak legmegbízhatóbb és a leginkább normális állapotot mutató adatainak alapján készült. A területre, népességre, népsűrűsége, nemzeti és vallási tagozódásra, foglalkozási megoszlásra vonatkozó adatok általában az 1930 körüli népszámlálások hivatalos adatait tükrözik; a népmozgalom-

ról, születésről, halálózásról és szaporodásról, továbbá a mezőgazdasági termelésről szóló térképek több év adatainak átlagát tüntetik fel, általában az 1925–1935 közötti időszakból. A források minden esetben hivatalos statisztikák.

Az atlasz célja, hogy Európának e központi elhelyezkedésű, politikai, etnikai és gazdasági szempontból egyaránt igen bonyolult képet mutató táját a földrajz és a statisztika vizsgálati módszereivel tárgyilagosan és politikai határookra tekintet nélkül mutassa be

„A helyes tájékoztatást szolgálja, hogy az adatokat nem államterületek szerint ábrázoljuk, hanem a lehető legkisebb területegységek: járások, vagy ahol ilyen részletes adatközlés nincs, megyék, ill. tartományok szerint. A járásterületeket némely lapon igyekeztünk természetes határok, vagy összetartozás szerint egybefoglalni és evégből területünket 47 kisebb, gazdasági viszonyaiban többé-kevésbé egyöntetű tájra osztottuk. E kicsiny részeket néhol földrajzi, gazdasági és történelmi összefüggést mutató 11 nagyobb tájban csoportosítjuk.” – írja RÓNAI András az atlasz első kiadásában.

Mindazok a statisztikai adatgyűjtések és feldolgozások, amelyek e területről országos adatokat közölnek, a változó politikai határok, továbbá a politikai határoknak a természetes földrajzi határokkal és a gazdasági tájhatárokkal való egybe nem-esése miatt nem tudnak megbízható tájékoztatást adni e terület – a Kárpát régió – viszonyairól. Nehéz az országosan feldolgozott adatokból helyes következtetéseket levonni azért is, mert az adatok országonként nem mindig ugyanarra az időpontra vonatkoznak és legtöbbször eltérő módszerekkel vették fel. Az atlasz e különbségeket igyekezett a minimálisra redukálni.

A munka talán legnagyobb érdeme, hogy – nem kevés nehézség legyőzése után – tíz olyan ország területének vagy területrészeinek viszonyairól ad egységes és komoly kritikán át megszürt tájékoztatást, amelyek

- kilencféle hivatalos nyelvet és háromféle írásmódot használnak,
- statisztikai anyaga teljes részletességgel világnyelveken nem jelenik meg,
- egymástól eltérő adatfelvételi módszereket használnak és más-más időpontokban tartják legfontosabb összeírásaikat,
- egymással sem politikai, sem tudományos téren nem tartanak fenn szoros kapcsolatokat; hivatalaik, tudományos szerveik, intézeteik egymással való nemzetközi adatcseréje, sőt kiadványcseréje is igen hiányos.

Közép-Európa helye a kontinensen

Az egykori és az aktuális problémák ismeretében felvetett többértelmű kérdésre természetföldrajzi és politikai (történeti) földrajzi oldalról egyaránt válaszolhatunk. Az atlasz mindkettőt megteszi. Nézzük az első szempontot, mely szerint az európai kontinens közepe a Kárpát-medence és annak környéke.

Könnyen bizonyítható, hogy az eurázsiai nagy szárazföldnek félszigetszerűen elkeskenyedő, európai részén a félszigetekkel, beltengerekkel, öblökkel igen erősen tagolt peremek között ez a terület a leginkább kontinentális helyzetű. A Fekete-tenger és a Balti-tenger között húzható legrövidebb vonaltól Ny-ra terül el az a „Belső-Európa”, amely történelmi fejlődésében, művelődésében, gazdálkodásában és társadalmi szerkezetében mindig erősen elkülönült a félig ázsiaiainak számító orosz vidékektől. Ebben a

Belső-Európában a tengerektől legtávolabb eső terület a Kárpát-medence. A peremektől, szélektől legtávolabb eső pontot, tehát a száraz terület középpontját a kör alakban futó Kárpátok hegyláncaitól közrefogott medencében találjuk.

A Kárpát-medence és környéke nem csak mértani középhelyet foglal el Belső-Európában, hanem szerkezetileg is olyan különleges egyéni tájegyüttes, amely Európa tipikus tájainak érintkezési vonalában fekszik. Földrajzi szempontból ez a térség Európa közepe! Távol minden határos tengertől, itt van a kontinenst felépítő három nagy szerkezeti táj találkozója; a kelet-európai ősi pajzs, a nyugat-európai idős hegységrendszerek maradványai és a fiatal lánchegységek itt fonódnak össze. A nyugat-európai óceáni klíma, a kelet-európai száraz sztyeplklima és a déli mediterrán éghajlat hatásterületei itt ütköznek egymással. Mint ahogy a kontinensen megtelepedett három nagy nyelvcsalád is itt szomszédol a közbeszorult kisebbekkel. Az emberi életre oly fontos klímazónák, növényzeti övek elhelyezkedése, valamint a vízhálózat és a természetes közlekedési irányok kialakulása tekintetében is egyrészt ütközőpont, találkozóhely, másrészt az európai tájtípusokkal leginkább harmonizáló tájegyüttes.

E földrajzi viszonyok hatása a kárpát-medencei és környező területek politikai és gazdasági fejlődésén is kimutatható. Nevezetesen a betelepültség mértékén, a népsűrűségi képen, a városok és falvak megoszlásában, a fajták, nyelvek, nemzetiségek, vallások, műveltség elterjedésében, a népesség szaporodásának ütemében, a mezőgazdasági termelés színvonalában, a természétfajokban, a művelődési módokban, az iparosodás fokában stb.

A fenti mutatók alapján is érzékelhető, hogy ez a terület átmenetet képvisel Európa K-i, Ny-i, É-i és D-i részei között, olyan átmenetet, ahol e kontinensrészek hatásai egymással keveredve, egymást áthatva érvényesítik befolyásukat. Mindezek ellenére az újabb földrajzi és politikai irodalom erre a területre mégsem a Közép-Európa elnevezést, hanem a „Kelet-Közép-Európa”, „Délkelet-Európa” és egyéb neveket használja.

A „Közép-Európa” nevet a német szakirodalom a német nyelvterületnek adja, holott ennek jelentős része Európa Ny-i és É-i peremvidékein terül el, bár el kell ismerni, hogy egy másik, elég jelentős kiterjedésű része belenyúlik a közép-európai térbe.

E hibás elnevezésnek elsősorban történelmi okai vannak. A 16. és 17. sz.-ban ugyanis Belső-Európa politikai határa az Ázsiából és Afrikából benyomuló oszmán birodalom terjeszkedésének következtében a Kárpát-medencére tolódott el, úgyhogy ez a terület és a környező részek is Belső-Európa „politikai szélére” kerültek. A középkorban azonban a Kárpát-medence és környéke politikailag is központi helyzetet foglalt el az európai államterületek között, és az újabb fejlődés szemmel láthatóan visszaadja e terület központi jellegét.

Az atlasz poltikai (történeti) földrajz oldalról is választ ad arra kérdésre, hogy hol is helyezkedik el valójában a Kárpát régió. Ezzel kapcsolatosan az atlasz két lapját itt részletesebben is szeretném bemutatni. E két lap tartalma: 1. az államhatárok tartóssága Közép-Európában, 2. a jelentősebb birodalmak területi fejlődése Közép-Európában és a környező területeken.

Tisztában vagyok vele, hogy a Kárpát régió országainak soknyelvű, egymással összefonódó, gyakran összeakaszkodó történelmű területein már maga a téma felvetése is politikai indulatokat válthat ki. De a történelmet nem lehet megváltoztatni!

Néhány éve olvastam egy, a régió országainak múltját kitűnően ismerő kutatóval készült beszélgetésről szóló cikkben, hogy a közép-európai magatartásnak két meghatározó vonása van. Az egyik, hogy számunkra a történelem nem múlt, hanem jelen. Mi

„a történelemben élünk”, ami igen komolyan befolyásolja az itt élő népek egész látás- és érzésvilágát. Jóformán nem is volt más a birtokunkban, csak a múlt. A másik közép-európai sajátosság az iróniára való készség. Másképp, mint iróniával nem is élhettük volna túl mindazt, amit itt történt. Nem csoda, hisz’ voltunk már kitéve a török hódításnak, a Habsburg egyesítésnek, alávétve a német birodalmi rend, majd a szovjet integráció érdekeinek, s ezek nem sikerültek annyira, hogy iróniánknak ne lenne ma is létjogosultsága. (Figyelve a régióban ma zajló politikai eseményeket, úgy vélem, lesz még szükségünk iróniára...)

Az államhatárok tartóssága Közép-Európában

Közép-Európa területén igazolódik az a tétel, hogy a természetes akadályvonalaknak, a földrajzi határoknak az államterületek fejlődésére és a politikai határok kialakulására igen jelentős hatásuk van. Azokon a területeken, amelyekre a hódító, felfedező ember újonnan szerzett meg (Amerika, Ausztrália), és amelyeknek gazdasági kultúráját teljesen átalakította, lakóit kiirtotta vagy jelentéktelen kisebbségbe szorította vissza, lehet az államterületeket a domborzati, vízrajzi és növényzeti viszonyokra való tekintet nélkül kialakítani és a közigazgatást is szabályos geometriai idomok szerint berendezni.

Európában az élet ezer esztendő óta rengeteg szállal, elszakíthatatlanul belegyökerezett a területbe, hozzásimult a tájakhoz és természetes keretekbe tömörült. Igaz, hogy nincs még egy olyan kontinens, ahol annyi jól zárt, természetes keret segítené az embert szervezkedő munkájában, mint Európában.

A politikai és gazdasági élet számára természetes határu azok a területrészek szolgálnak, amelyek megtelepülésre nem alkalmasak, nehezen járhatóak és értéktelenek vagy viszonylag kisértékűek. Tehát általában nem a hegyvidékek, a tengerek vagy a nagy folyók a természetes határok, hanem ezek vagy más térszíni alakulatok közül csak azok, amelyek a fenti tulajdonságokkal rendelkeznek. A hegyek közül pl. ilyenek a megszakíthatatlan és többsoros láncolatban húzódók, főleg ha sűrű erdők borítják őket, ha nincs sok és jó átjárójuk, ha bányakincsekben szegények stb. A folyók, ha partjaikat széles, járhatatlan és haszontalan árterületek kísérik és a települések messze költöznek a folyó partjától. A tengerek, ha tagozatlan, rossz partjuk van. Sík vidékeken főleg a mocsárterületek és összefüggő hosszabb zónában nyúló zárt erdőségek válnak a települések és utak természetes akadályává és ezzel jó határokká.

Közép-Európában – azóta, hogy a népvándorlások kora után szilárd államokba rendeződött a terület – a Kárpátok ívén futó országhatár bizonyult a legtartósabbnak. Ehhez hasonló tartós határt egész Európában csak a Pireneusok hegyvidéke alkot Spanyolország és Franciaország között. A Kárpátok hegyláncait messze elkerülik a települések, a legtöbbször több sorban futó vonulatokat sűrű erdők borítják. Bányakincsekben a hegyvidék általában szegény. A Kárpátok – az Alpok K-i nyúlványaival és a Dinári-hegyvidékkel összekapcsolódva – egy elég nagy és egymást kiegészítő részekből álló tájegységet ölelnek körül. A Kárpátok alkotta jó határokon kívül ez a tény és a nagy helyzeti energiájú, kitűnő központi fekvés is elősegítette a magyar államterület egységét és marandóságát.

A német–lengyel határ az Odera medencéjének szélén, a kelet-porosz tóvidék és az Al-Duna vonala bizonyultak még tartós határoknak Közép-Európában. A lengyel–né-

met határon sok volt az apró ide–oda tolődés. A kelet-poroszlóvidék jobb természetes gát, az Al-Duna vonalát pedig a Bolgár-tábla és a román Havasalföld között széles öntésterület kíséri, ami kitűnő földrajzi határt alkot.

A Balkán-félszigeten Dalmácia áthághatatlan és lakatlan hegységhatárai, valamint a Száva folyó mocsaras, vizenyős partjai bizonyultak jó választóvonalnak. A Cseh- és Morva-medencék hegységhatárai bányakincsekben gazdagok, sűrű népesség lakja őket, ezért nem a legjobb határok. Önálló országterületnek elég kicsik is azok a medencék, amelyeket közrefognak. A Német Birodalomba, majd Ausztriába tagozódva azonban – mint belső határok – jól érvényesültek. A Fekete-tenger körüli száraz sztyepöv a lovasnépek országútja volt a népvándorlások kora után is, jó ezer esztendőn át. Ezért itt É–D-i irányban a határok nem tudtak tartósan megmaradni.

A jelentősebb birodalmak területi fejlődése Közép-Európában és a környező területeken

Közép-Európa politikai szempontból is ütközőterület, ahol a Ny-i, K-i és D-i hatalmi szférák találkoztak. A terület központi, nagy „kamrájában” a magyar állam alakult ki a 10. sz.-ban, és megmaradt ott a mai napig. Területe olyan állandóságot mutatott ez idő alatt, mint egyetlen más államé sem ilyen hosszú ideig Európában.

A Kárpátok láncait huzamosabb időre a magyar királyság területe nem lépte át, bár befolyását néha messze azon túl is érvényesítette É, K és D felé. D-en a határ a Dinári-hegyvidéken húzódott (kb. a Kárpát-medence felé tartó folyók forrásterületén). Csak a Morva folyó vidéke nem tartozott egészében hosszabb ideig a királysághoz. Idegen hatalom csak egy ízben tartotta huzamosabb ideig birtokába a Kárpát-medence egy részét. (A török birodalom a 16. és 17. sz.-ban.) A törökök visszaszorítása után Magyarország újra visszanyerte régi alakját. A Kárpát-medence peremén a népvándorlások utáni államok kialakulása óta mindig jelen volt legalább két nagyhatalom.

A 10.–13. sz.-ban Ny-on a Német–Római, D-en a Bizánci Birodalom voltak Magyarország nagyhatalmi állású szomszédai. Bizánc lehanyatlása után az oszmán–török birodalom jelent meg a Balkánon, és hamarosan kiterjesztette határait a Kárpát-medencéig. Itt közel 200 évig nem tudott továbblépni, végül a 16. sz.-ban benyomult az Alföldre és a Dunántúlra. Ebben az időben a német birodalomnak lassan elkülönülő K-i fele, Ausztria jelentette a Ny-i nagyhatalmat. A török birodalommal közel egy időben indult meg K-en az orosz birodalom terjeszkedése. Lengyelország felszámolása után három nagyhatalom csoportosult a Kárpát-medence körül: Ausztria, Oroszország és Törökország.

A magyar állam mellett a lengyel királyság játszott még ütközőterület szerepet a K-i és Ny-i hatalmak között. Ennek az államnak azonban nem voltak természetes határai és természetesen összetartozó területei. Határai ezért állandóan változtak, területe igen nagy szélsőségek között növekedett vagy zsugorodott. Végül a 18. sz. végén a szomszédos nagyhatalmak (Poroszország, Ausztria, Oroszország) teljesen felosztották maguk között Lengyelországot.

Tizenegy évszázad távlatában tehát területünk középső nagy „kamrájában” a Kárpát-medence magyar állama jelenti a határait, területét legjobban tartó szolid, szilárd magot.

A Kárpát-medence területe, amely a magyar államalapítás óta jó hétszáz éven át egyetlen ország politikai szervezetébe tartozott – és csak az oszmán birodalom terjeszkedése során szakadt három részre, majd létezett megfelelően, hogy a 19. sz. közepén újra összetartozó nagytájként, egyetlen politikai testté egyesüljön –, 1920-ban öt részre szakadt. A központi területtől elhatárolt részei egyikéből sem lett önálló állam: a Kárpát-medencén túli területekhez csatolták őket. A felosztás 23,4 millió lakost érintett... (300 ezer lakos került Ausztriához; 3,5 millió Csehszlovákiához; 5,3 millió Romániához; 4,1 millió Jugoszláviához, ahová Horvát–Szlavón ország is került 2,6 millió lakossal. Magyarországnak 93 ezer km²-en 7,6 millió lakosa maradt.)

Összegzés

Munkánknak – a digitális faksimile kiadásnak – pillanatnyi aktualitást ad az a körülmény, hogy Közép-Európa területe jelenleg a teljes politikai, gazdasági és társadalmi átalakulás lázas vajúdasán megy keresztül. Az I. világháború után Közép-Európában erőteljes politikai átrendezést hajtottak végre. Az átrendezésnek a vezérlő gondolata a nemzetiségi elv érvényesítése volt az államterületek kijelölésénél. Ennek az elvnek a tiszta keresztülvitele nem sikerült, amiből sokfelé nagyfokú elégedetlenség származott. Még súlyosabb baj volt az, hogy az új politikai határok igen sokszor súlyos ellentétbe kerültek a gazdasági érdekekkel és összefüggésekkel.

Mi változott háromnegyed évszázad alatt?

A napjainkra érvényes értékelést nem csak a politikai, hanem a földrajzi és gazdasági viszonyok figyelembevételével kell megejteni. Ehhez azonban szükséges, hogy áttekintésünk legyen – a határoktól függetlenül – az egész, problémáiban összetartozó terület politikai, népességi és gazdasági viszonyai felett. Szükségünk van a történelmi viszonyok ismeretére is, mert ezekben is tükröződnek a földrajzi erők, s a számoktól és mennyiségektől sokszor független szellemi és anyagi energiák. Am munkánk nem csak a napi politikai együttműködés, az új rendezés aktuális feladatainak megoldásához kíván segítségül szolgálni, hanem – a még mindig érvényes gyakorlati felhasználhatósága mellett – elsősorban a földrajzoktatásnak, a táj- és népismeretnek, a gazdasági oktatásnak kívántunk jó segédeszközt teremteni.

ATLAS OF THE CARPATHIAN REGION

by *I. Klinghammer*

S u m m a r y

The primary objective of the atlases of the Carpathian region published in Hungary heretofore have been the representation of the geographical conditions, demographic pattern and economic life of the Carpathian Basin and its surroundings, and of the historical development, administrative and political changes within its boundaries. This paper deals with the digital facsimile publication of the Atlas of Central Europe in 1993.

The actuality of republishing the atlas is given by the fact that the region has been undergoing profound political, economic and social transformation. After World War I there was a total political rearrangement in Central Europe and the victorious powers claimed at that time that the boundaries had been drawn taking properly into account the ethnic distribution of population. This principle however could not be realised which had led to general disappointment and dissatisfaction. An even more serious problem emerged with the new political boundaries conflicting with economic interests and relations.

An evaluation of the present day situation should be based not only on political principles, but also with geographical and economic aspects duly taken into consideration. To do that one needs a comprehensive picture about the political, population and economic patterns over the whole region, apart from political borders. Also the historical conditions are important, because geographical factors are reflected by them since spiritual and material power often cannot be measured in figures and quantities. Nevertheless, the atlas is to provide a tool not only for political co-operation, for the solution of the actual tasks in a new situation but an instrument in the geographical and economic education as well.

Translated by L. BASSA

Erdélyi, Mihály: Hydrogeology of the Hungarian upper Danube section – before and after damming the river (A Duna magyarországi felső szakaszának hidrogeológiája – a vízlépcső létesítmények előtt és után). – Magyar Természettudományi Múzeum kiadv., Budapest, 1994. 116 p.

A magyarul is megjelentetett könyv angol nyelvű változata a szerző 1978 és 1990 között publikált, a Duna magyarországi felső szakaszával kapcsolatos tanulmányaiból készített összegzés, amelyet a szlovák területen végzett vízügyi nagyberuházásról szerzett adatokkal is kiegészített. A gyors ütemű építkezést követően a prognosztizált környezeti károsodások bekövetkeztek és azóta is érvényesülnek.

A könyv jelentősége abban áll, hogy angol nyelven – s így világszerte hozzáférhető formában – eddig nálunk még nem jelent meg az érintett Duna-szakasz hidrológiáját, mikrobiológiáját, vízminőségét, élővilágát stb. bemutató, összefoglaló jellegű tudományos mű.

A térségben folyó beruházással kapcsolatos adatok egy része hosszú éveken át titkosítva volt, így 1989-ig hozzáférhetetlen maradt. A rendszerváltás sem tette lehetővé az addigi munkákat és hatásaikat érintő dokumentációhoz való, teljeskörű hozzáférhetőséget. Sok ilyen anyag ugyanis – „hatályát veszített, vagy használhatatlanná vált” iratként – megsemmisült, ill. a beruházásban részt vevő állami cégek privatizációja, felbomlása során tűnt el, vagy került magánkézbe. Ezek az elveszett adatok kétségkívül hozzájárultak az érintett Duna-szakasz változásainak alaposabb áttekintéséhez, ill. kutatásához.

A 16 fejezetből álló könyv azonban így is meggyőző tudományos alapossággal tárja fel a Kisalföld geológiáját, a folyam vízállása és a vidék talajvízjárása közötti összefüggést, a vízminőség hidrodinamikáját, a Duna-menti parti szűrési vízkészleteket, a térség mezőgazdaságának és vízgazdálkodásának problémáit, a talajvízjárás változásainak előrejelzését, a Duna elterelésének hatásait a Fertő-tóra, a Kisalföld hidrodinamikáját és mélyebb talajvizet, a térség szerkezeti geológiáját, környezeti kockázati tényezőit, a dunai vízlépcső-rendszer történeti áttekintését, a beruházás eredményeként létrejövő nyereségeket és veszteségeket, végül a magyar környezet és vízkészlet állapotát.

A felsorolt témákat gazdag térképanyag és grafikonos adatsor teszi szemléletessé. A függelékben a vízlépcső beruházással kapcsolatos, fontosabb dokumentumok gyűjteménye található.

TÓZSA ISTVÁN